

ÚVOD

*„Každá epocha je sfinga, která se propadá do propasti,
jakmile někdo najde odpověď na její hádanku.“*

HEINRICH HEINE

*„Okolnosti (které pro některé pány nic neznamenaají!) dávají ve
skutečnosti každému politickému principu jeho jedinečnou barvu
a svébytnou působivost.“*

EDMUND BURKE

„Události, drahý hochu, události.“

HAROLD MACMILLAN

*„Dějiny nejsou půda, na které vyrůstá štěstí.
Šťastná období jsou prázdné stránky historie.“*

GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL

Pro napsání této knihy jsem se poprvé rozhodl, když jsem přestupoval na Westbahnhof, jednom z hlavních vídeňských nádraží.

Byl prosinec 1989, a tedy příhodná chvíle. Právě jsem se vrátil z Prahy, kde dramatici a historikové z Občanského fóra Václava Havla smetli komunistický policejní stát a čtyřicet strastiplných let „reálného socialismu“ na smetiště dějin. O pár týdnů dříve neočekávaně padla Berlínská zeď. V Maďarsku i v Polsku každého zaměstnávaly problémy postkomunistické politiky, protože staré režimy – před pár týdny ještě všemocné – ustupovaly do bezvýznamnosti. Komunistická strana Litvy s okamžitou platností vyhlásila nezávislost na Komunistické straně Sovětského svazu. A rádio v taxíku, kterým jsem jel na nádraží, právě přinášelo první zprávy o povstání proti Ceaușescově diktatuře v Rumunsku. Topografií Evropy, od konce druhé světové války zkamenělou, otřásalo politické zemětřesení.

Skončila jedna epocha a rodila se nová Evropa. Aspoň tolik bylo zřejmé. Ale s koncem starého řádu mělo být zpochybněno mnoho předpokladů, po dlouhá léta samozřejmých. Co se kdysi jevilo jako trvalé a jaksi nevyhnutelné, získávalo najednou nádech pomíjivosti. Konfrontace studené války, propast oddělující Západ a Východ, zápas mezi „komunismem“ a „kapitalismem“, separátní příběhy z dvou různých světů prosperující západní Evropy na jedné straně a sovětských satelitů v její východní polovině na straně druhé. To všechno už nebude možné chápat jako výsledek ideologické nutnosti nebo železné logiky politického vývoje. Byly to nahodilé produkty dějin – a dějiny je zase odvrhly.

Budoucnost Evropy měla vypadat úplně jinak, a stejně tomu mělo být i s její minulostí. Při zpětném pohledu už jsme se na léta 1945–1989 neměli dívat jako

na práh nové epochy, ale spíš jako na přechodné období, poválečnou mezihru, pokračování pokusů o vyřešení konfliktu, který se uzavřel v roce 1945, ale jeho dohra trvala ještě další půlstoletí. Ať už na sebe Evropa v nadcházejících letech měla vzít jakoukoli podobu, známý a úhledně zpracovaný příběh o tom, co se v ní dělo předtím, se už definitivně proměnil. V prosincovém mrazu té středo-evropské zimy se mi zdálo samozřejmé, že dějiny poválečné Evropy bude nutné napsat znovu.

Byl k tomu příhodný čas i místo. Vídeň roku 1989 se stala palimpsestem komplikovaných, propletených minulostí Evropy. Počátkem 20. století Vídeň *byla* Evropa: kvasící, nepokojné, v sebeklamu žijící centrum kultury a civilizace na prahu apokalypsy. Mezi válkami se Vídeň z někdejší velkolepé imperiální metropole rakousko-uherské monarchie scvrkla na postupně upadající zchudlé hlavní město zbytkového státečku, aby skončila jako správné středisko okrajové provincie Velkoněmecké říše, jejímž nacistickým pánům většina Vídeňáků a jejich krajanů s tak nevídaným nadšením přísahala poddanskou věrnost.

Po porážce Německa se Rakousko stalo součástí západního tábora a dostalo se mu přívlastku Hitlerovy „první oběti“. Po tomto dvojnásob nezaslouženém zásahu štěstěny se Vídeň cítila oprávněná k tomu, aby svou minulost zapudila. Za přispění výhodné amnézie ohledně své oddanosti nacismu si rakouské hlavní město – „Západní“ metropole obklíčená „východní“ Evropou – osvojilo novou identitu předsunuté výspy a výkladní skříně svobodného světa. Pro své někdejší poddané v Československu, Polsku, Maďarsku, Rumunsku a Jugoslávii, kteří se ocitli v sovětské pasti, teď Vídeň reprezentovala „střední Evropu“, pomyslné kosmopolitní společenství, kterou Evropané v průběhu onoho století jaksí někam založili. S posledními léty existence komunismu se pak toto město stalo jakousi předsunutou strážní pozorovatelnou svobody, místem povzbudivých setkání, přestupní stanicí pro Východoevropany unikající na Západ a západní stavitele mostů na Východ.

Vídeň roku 1989 proto představovala přesně to pravé místo, kde začít s „promyšlením“ Evropy. Rakousko ztělesňovalo všechny ty poněkud samolibé rysy poválečné západní Evropy: kapitalistickou prosperitu podepřenou bohatě dotovaným systémem sociálního zabezpečení, sociální smír zajišťovaný štědrou nabídkou pracovních míst a různých výhod, jejichž rozdělování měly v rukou hlavní společenské skupiny a politické strany, vnější bezpečnost garantovanou západním nukleárním deštníkem, který Rakousko bralo jako samozřejmost, zatímco si samo hovělo ve své bohorovné „neutralitě“. Přitom za řekami Dunajem a Litavou, jen pár kilometrů na východ, začínala ona „druhá“ Evropa, Evropa bezútesné chudoby a tajných policíí. Distanci mezi oběma Evropami v lapidární zkratce vystihoval rozdíl mezi dvěma vídeňskými nádražími. Na jedné straně energický, agresivní Westbahnhof, kde podnikatelé a movití turisté nasedají do expresů směřujících do Mnichova, Curychu nebo Paříže, a na druhé straně ponurý a nehostinný Südbahnhof, ošumělý, špinavý a maličko nebezpečný útulek nuzných cizinců, které sem přivázejí zaneřádané staré vlaky z Budapešti a Bělehradu.

A tak jako dva zdejší hlavní železniční uzly bezděčně stvrzovaly zeměpisné schizma Evropy – jeden se obracel k optimistickému, prosperujícímu západu, druhý bez velkých okolků přiznával tíhnutí Vídně k východu – i samy ulice rakouského hlavního města němě dosvědčují existenci propasti mlčení, která odděluje pokojnou evropskou současnost od její znepokojivé minulosti. Impozantní, sebevědomé stavby lemující rozlehlou Ringstrasse jsou připomínkou úlohy imperiální metropole, kterou Vídeň kdysi plnila – i když samotný Ring působí jaksi příliš rozmáchle a přehnaně velkolepě na to, aby sloužil jen jako dopravní tepna pro každodenní provoz středně velkého evropského hlavního města –, a je proto na své výstavné budovy a veřejná prostranství právem hrdá. Vídeň je opravdu bohatá tím, co připomíná její bývalou slávu, ale v tom, co se týká její mnohem nedávnější minulosti, zůstává záměrně nesdílná.

A vůbec nejúpornější mlčení zachovává ve vztahu k Židům, kteří kdysi obývali valnou část domů ve vnitřním městě a rozhodujícím dílem přispívali k rozvoji umění, divadla, hudby, literatury a vědy, tedy oblastí, které udělaly z Vídně to, čím *byla* v době své největší slávy. Právě násilí spáchané na vídeňských Židech, které vyhnali z jejich domovů, vyvezli na východ a vymazali je z paměti jejich domovského města, vysvětluje provinilé mlčení současné Vídně. Protože poválečná Vídeň – stejně jako poválečná Evropa – byla impozantním domem vystavěným na základech, v nichž spočívala nevyslovitelná minulost. Jenomže mnoho těch největších ničemností se odehrávalo v zemích, které upadly pod sovětskou nadvládu, a to byl důvod, proč se na minulost, která tomu předcházela, tak snadno zapomnělo (na Západě), nebo byla potlačena (na Východě). S návratem východní Evropy není ta minulost o nic méně nevyslovitelná, nyní však už bude nevyhnutelné vyslovit ji. Po roce 1989 už nic – budoucnost, přítomnost a především minulost – nebude takové jako předtím.

Ačkoliv jsem se rozhodl sepsat dějiny poválečné Evropy v prosinci 1989, vlivem různých okolností trvalo ještě mnoho let, než jsem se do toho úkolu opravdu pustil. Když se na něj dívám zpětně, bylo to vlastně štěstí. Mnoho věcí, které k dnešku nabraly trochu zřetelnější obrysy, zůstávalo tehdy stále ještě nejasných. Otevřely se archivy. Zmatky, které nevyhnutelně provázejí revoluční zvraty, se mezitím usadily a přinejmenším některým z dlouhodobých důsledků převratných změn roku 1989 je nyní možné porozumět. A také dost dlouho trvalo, než se zmírnily otřesy vyvolané těmito událostmi. Když jsem do Vídně zajel příště, město právě zápasilo s nutností postarat se o desetitisíce uprchlíků ze sousedního Chorvatska a z Bosny.

O tři roky později Rakousko opustilo svou dlouho pečlivě pěstovanou poválečnou autonomii a vstoupilo do Evropské unie, jejíž nástup jako hybné síly v evropských záležitostech byl přímým důsledkem východoevropských revolucí. A při další návštěvě Vídně v říjnu 1999 jsem našel Westbahnhof pokrytý plakáty Strany svobodných Jörga Haidera, jenž navzdory svému neskrývanému obdivu k „úctyhodným mužům“, kteří v uniformách nacistických armád „konali svou povinnost“ na východní frontě, vytěžil toho roku ve volbách 27 procent hlasů svých krajanů z úzkosti a neporozumění tváří v tvář změnám, které se v jejich světě v uplynulých deseti letech odehrály. Po téměř půlstoletě

té nehybnosti tak Vídeň – stejně jako celá Evropa – znovu vstoupila do historie.

Tato kniha vypráví příběh Evropy po skončení druhé světové války a začíná tudíž v roce 1945. *Stunde nul*, jak říkají Němci – nultá hodina. Ale i na tenhle příběh, jako na všechno ostatní ve 20. století, padá stín třiceti let války, která začala v roce 1914, kdy evropský kontinent nastoupil cestu vedoucí ke katastrofě. Samotná první světová válka znamenala pro všechny zúčastněné traumatizující stroj na zabíjení – 50 procent mužského obyvatelstva Srbska ve věku od 18 do 55 let padlo v boji –, ale kupředu nepohnula ničím. Německo nebylo, jak se v té době všeobecně věřilo, ve válce rozdrceno, a na kolena je nesrazilo ani poválečné uspořádání. V takovém případě by se pak jeho téměř naprostá dominance v Evropě o dvacet let později stěží dala vysvětlit. Ve skutečnosti stála válečná porážka Německo, které své válečné dluhy nezaplátilo, méně než Spojence jejich vítězství. Proto vyšlo z války relativně *silnější*, než bylo v roce 1913. „Německá otázka“, která se v Evropě objevila s nástupem Pruska o generaci dříve, zůstala nevyřešená.

Malé státy, které se v roce 1918 objevily po rozpadu starých říší, byly chudé, vratké, zranitelné a vzájemně znesvářené. Meziválečná Evropa překypovala „revizionistickými“ státy. Rusko, Německo, Rakousko, Maďarsko a Bulharsko utrpěly ve Velké válce porážku a čekaly na příležitost k odčinění (revizi) svých územních ztrát. Po roce 1918 nedošlo k obnově mezinárodní stability ani k návratu velmocenské rovnováhy, jen si všichni vzali oddechový čas, který si vynutilo všeobecné vyčerpání. Válkychtivost to však nijak neztlumilo, jen se přenesla na domácí scény – do nacionalistických vášní, rasových předsudků, třídních bojů a občanských válek. Evropa dvacátých a zvláště třicátých let vstoupila do soumravné zóny mezi koncem jedné války a hrozivou předzvěstí té nadcházející.

Vnitropolitické konflikty i antagonismy mezi státy v meziválečném období prohluboval – a do jisté míry i spouštěl – souběžně probíhající rozklad evropského hospodářství. Evropská ekonomika dostala trojitý úder. První světová válka postihla domácí pracovní trhy, zlikvidovala obchod a zpusťovala celé regiony – stejně jako krachující státy. Mnoho zemí – především střeoevropských – se z jejich následků nikdy nezotavilo. Ty, které to dokázaly, srazila zpět krize ve třicátých letech, kdy deflace, propad podnikatelských aktivit a zoufalé úsilí bránit se mezinárodní soutěži pomocí ochrannářských celních bariér vyústily nejenom v dosud nevídanou míru nezaměstnanosti a zhroucení průmyslových kapacit, ale také v rozpad mezinárodního obchodu (francouzsko-německá obchodní výměna klesla mezi lety 1929–1936 o 83 procent), a to všechno doprovázely tvrdé vnitropolitické zápasy a výbuchy nenávisti. A pak přišla druhá světová válka, jejíž bezprecedentní dopad na *civilní* obyvatelstvo a ekonomiky postižených států budeme probírat v první části této knihy.

Kumulativní účinek těchto ran mohl zničit civilizaci. Rozsah katastrofy, kterou si Evropa sama způsobila, byl současníkům dokonale jasný dokonce už ve chvíli, kdy probíhala. Někteří příslušníci krajní levice a zrovna tak krajní pravice viděli v sebezničení buržoazní Evropy příležitost k vybojování něčeho

lepšího. Třicátá léta byla Audenovým „nízkým, nečestným desetiletím“, zároveň však také dobou oddanosti ideálům a politickým vírám, která vyvrcholila ve španělské občanské válce ztrátou iluzí a lidských životů. Bylo to babí léto radikálních vizí 19. století, jež lidé nyní vkládali do nesmiřitelných ideologických bitev ještě krutější éry. „Jak mimořádně silné byly v meziválečné epoše touhy po novém lidském řádu, a jak tragicky potom ztroskotalo úsilí žít v souladu s ním“ (Arthur Koestler).

V zoufalství nad Evropou zvolili někteří útěk. Nejdříve do posledních liberálních demokracií na jejím západním okraji, potom – pokud to stihli – do obou Amerik. A někteří jako Stefan Zweig nebo Walter Benjamin si vzali život. V předvečer definitivního pádu starého kontinentu do propasti se zdálo, že Evropa už nemá naději. Ať už tím, co evropská civilizace v době svého zhroucení ztratila, bylo cokoliv – a předzvěsti této ztráty už dávno předtím vytušili Karl Kraus a Franz Kafka ve Zweigově rodné Vídni –, už nikdy se to nevrátí. *Velkou iluzí* té doby, jak ji ve stejnojmenném klasickém filmu z roku 1937 představuje Jean Renoir, bylo oddat se válce a jejím doprovodným mýtům cti, prestiže a třídní příslušnosti. Ale v roce 1940 se pozorným Evropanům tou největší evropskou iluzí, teď zdiskreditovanou tak, že už se nemohla vzpamatovat, stala sama evropská civilizace.

Ve světle toho, co nečekanému vzkříšení Evropy po roce 1945 předcházelo, se člověk pochopitelně ocitá v pokušení vylíčit je v sebechvalném, či dokonce nadšeném tónu. Takový tón převládal i v knihách líčících dějiny poválečné Evropy, především v těch, jež vznikly před rokem 1989. A ve stejném duchu přistupovali k hodnocení vlastních výkonů v tomto období i evropští politici. Už samotné přežití a obnova jednotlivých států kontinentální Evropy po kataklyzmatu totální války; absence vnitropolitických zápasů a postupné rozšiřování institucionálních forem evropské spolupráce, ekonomika úspěšně uzdravená z třicetiletého hospodářského rozkladu a „normalizace“ prosperity, optimismu a míru – to všechno podněcovalo k přehnaně optimistickým projevům. Vzkříšení Evropy byl „zázrak“. „Postnacionalistická“ Evropa se poučila z tvrdé lekce své nedávné historie. Zrodil se pokojný, mírumilovný kontinent, který povstal „jako Fénix z popela“ své vražedné – a sebevražděné – minulosti.

Jako mnoho jiných mýtů obsahuje i toto pochvalné hodnocení Evropy druhé poloviny 20. století zrunko pravdy. Mnohem více ovšem opomíjí. Východní Evropa od rakouských hranic až k pohoří Ural, od Tallinnu až po Tiranu do něj totiž vůbec nezapadá. *Její* poválečná desetiletí byla jistě mírová ve srovnání s tím, co se na evropské půdě odehrávalo před nimi, ale za to vděčila jedině nevítané přítomnosti Rudé armády. Byl to mír vézeňského dvora udržovaný tanky. A pokud satelitní státy sovětského bloku přikročily k programu mezinárodní kooperace zdánlivě srovnatelnému s tím, co probíhalo na západ od jejich hranic, pak to bylo jen proto, že jim Moskva „bratrské“ instituce a spolupráci v jejich rámci vnutila silou.

Historii obou polovin poválečné Evropy nelze popisovat odděleně. Dědictví druhé světové války – a meziválečných dekád a Velké války, která jim předchá-

zela – postavilo vlády a národy východní i západní Evropy před stejně obtížné volby, co se týkalo úkolu, jak nejlépe uspořádat vlastní záležitosti tak, aby se vyloučilo opakování minulosti. Jednou z možností bylo uplatňování radikální politiky hnutí lidové fronty ze třicátých let, a zpočátku se k ní přikláněli lidé v *obou* částech Evropy (to je jedna z připomínek skutečnosti, že rok 1945 nikdy nepředstavoval tak úplně nový začátek, jak se to někdy zdá). Ve východní Evropě se zásadní společenská transformace v nějaké podobě jevila jako nevyhnutelnost. Návrat ke zdiskreditované minulosti byl nepřijatelný. Co by ji ale mělo nahradit? Komunismus nejspíš dobré řešení nenabízel, ale dilema, na které dával odpověď, bylo velmi reálné.

Západu se podařilo vyhlídku na radikální změny zaplašit, přičemž sehrála nemalou roli americká pomoc (a tlak). Přitažlivost politiky lidové fronty – a komunismu – se vytratila. Obojí bylo receptem pro zlé časy, a na Západě, přinejmenším po roce 1952, už tak zle nebylo. A tak se v následujících desetiletích na nejistoty prvních poválečných roků zapomnělo. V roce 1945 však možnost, že by události mohly nabrat jiný směr – či spíše pravděpodobnost, že takový směr skutečně *naberou* – vypadala velice reálně. Nová cesta, kterou západní Evropa nastoupila a která je dnes pro nás samozřejmá, měla zabránit návratu starých démonů (nezaměstnanosti, fašismu, německého militarismu, války, revoluce). Postnacionalistická, sociálně ohleduplná, mírová, spolupracující Evropa se nezrodila z optimistických, ctižádostivých plánů zahleděných do daleké budoucnosti, jak si zpětně bláhově představují dnešní euroidealisté. Byl to jen nejistý plod strachu. Předáci téhle Evropy měli stále před očima běsy její neblahé minulosti, a proto uvedli v život sociální reformy a vybudovali nové instituce – jako preventivní opatření proti jejich návratu.

V této souvislosti je pak snazší porozumět faktu, který připomínáme, totiž že se v sovětském bloku mocenské struktury věnovaly v zásadě stejnému úkolu. Také ony byly vedeny v první řadě snahou vystavět bariéry proti tomu, aby politika znovu zapadla do starých kolejí. V komunistických zemích se to ovšem spíše než cestou sociálního pokroku dělo za použití hrubého násilí. Držitelé moci přepsali nedávnou historii – a občany vedli k tomu, aby na ni zapomněli – v souladu s tvrzením komunistů, že sociální revoluce pod jejich vedením nejenom odstranila chyby minulosti, ale i podmínky, které umožňovaly jejich vznik. I toto tvrzení, jak uvidíme, bylo pouhým mýtem, nebo v nejlepším případě polopravdou.

Ale komunistický mýtus podává bezděčné svědectví o tom, jak důležité (a obtížné) bylo vypořádat se s tíživým dědictvím v *obou* polovinách Evropy. První světová válka zničila starou Evropu. Druhá světová válka vytvořila podmínky pro vznik nové Evropy. Ale na Evropu jako celek dopadal po celé období od roku 1945 dlouhý stín diktatur a válek z její bezprostřední minulosti. To je jedna ze zkušeností, která byla společná všem poválečným generacím Evropanů a odlišovala je od Američanů, jimž 20. století přineslo dosti rozdílné a mnohem optimističtější poučení. A to je zásadní výchozí bod pro každého, kdo se snaží porozumět evropským dějinám před rokem 1989 – a docenit, jak zásadně se proměnily po něm.

Isaiah Berlin ve své úvaze o Tolstého pohledu na historii vystihl jeden důležitý rozdíl mezi dvěma pojetími intelektuálního přístupu k historické látce, který vyjádřil známým veršem řeckého básníka Archilocha: „Liška zná mnoho věcí, ale ježek zná jednu velkou.“ Budeme-li se držet těchto pojmů, pak kniha, kterou držíte v ruce, rozhodně není „ježek“. Nemám žádnou velkou teorii soudobých dějin Evropy, kterou bych tu předložil, žádnou jednotící ideu ani žádný jedinečný příběh, do kterého by se vešlo vše. Z toho ovšem nevyplývá, že si myslím, že historie Evropy po druhé světové válce žádné myšlenkově určující téma nemá. Naopak, má, a nikoli jediné. Evropa, stejně jako ta liška, zná mnoho věcí.

Na prvním místě je to historie evropského mocenského ústupu. Už po roce 1945 nemohly hlavní evropské mocnosti aspirovat na mezinárodní velmocenské nebo imperiální postavení. Dvě výjimky z tohoto pravidla – Sovětský svaz a částečně i Velká Británie – byly ze svého vlastního pohledu evropské jen z poloviny, a v každém případě se i jejich mocenský význam na konci období, které je tu vylíčeno, podstatně zmenšil. Většina Evropy zažila pokoření porážky a okupace. Nebyla schopna se osvobodit od fašismu vlastními silami, a stejně tak nebyla schopna bez pomoci zvenčí udržet na uzdě komunismus. Poválečnou Evropu osvobodily – i spoutaly – síly přicházející odjinud. Teprve po značném, desítky let trvajícím úsilí se Evropané nakonec přece jen dokázali znovu stát pány vlastního osudu. Všechny někdejší evropské námořní říše (Británie, Francie, Holandsko, Belgie, Portugalsko) byly odštěpeny od svých zámořských držav, zredukovány na svá evropská jádra a jejich pozornost se přesunula zpět k mateřskému světadílu.

Za druhé: v posledních dekádách uplynulého milénia začaly odumírat „velké příběhy“ evropské historie. Univerzální teorie dějin 19. století a jejich doprovodné ideje pokroku a změny, revoluce a transformace přivedly na svět politické koncepce a společenská hnutí, které v první polovině 20. století roztrhaly Evropu na kusy. A i to je příběh, který dává smysl jedině na celoevropském pozadí: pokles intenzity politického kvasu na Západě (s výjimkou na okraj odsunutě intelektuálské menšiny) doprovázelo – zase z docela jiných důvodů – zvětrávání politické víry a zdiskreditování oficiálního marxismu na Východě. Je třeba připustit, že v osmdesátých letech se na krátkou chvíli zdálo, že by mohla znovu ožít intelektuální *pravice*, když se šikovala kolem ideje – rovněž pocházející z 19. století – atomizované „společnosti“, která se zřekne péče o věci veřejné v zájmu ničím neomezovaného trhu a minimalizace vlivu státu, ale tahle křeč pominula. Žádné univerzální ideologické projekty, ať levicové nebo pravicové, v evropské nabídce po roce 1989 nezůstávaly – vyjma naděje na svobodu, jež se tou dobou už pro většinu Evropanů naplnila.

Za třetí se tu jako skromnější náhrada za vyhaslé ambice Evropy a její ideologické minulosti opožďeně – a z větší části náhodou – objevil „Evropský model“. Ustavil se jako nesourodá směs sociálnědemokratického a křesťansko-demokratického zákonodárství a nepozorovaného institucionálního narůstání Evropského společenství a jeho následnické Unie a představoval výlučně „evropský“ způsob regulace společenských a mezinárodních vztahů. Tento evrop-

ský přístup, který obsáhl vše od péče o děti až po nadstátní zákonné normy, znamenal víc než jen byrokratické procedury Evropské unie a jejích členských států. Na počátku 21. století se stal vábníčkou a příkladem pro státy ucházející se o členství v EU a globální výzvou Spojeným státům i atraktivnosti jejich konkurenčního „amerického způsobu života“.

Tento naprosto nečekaný vzmach Evropy, která se z pouhého zeměpisného pojmu (a navíc dosti pochybného) stala vzorem jednání a magnetem pro jednotlivce i státy, byl výsledkem pomalého, postupného procesu. Evropa nikterak nebyla, řečeno slovy Alexandra Wata, který jimi ironicky parafrázoval velikášský sebeklam jednoho meziválečného polského politika, „odsouzena k velikosti“. To, že se něčím takovým stane, se určitě nedalo předpovědět z poměrů, jaké panovaly v roce 1945, ale ani třeba v roce 1975. Takovou Evropu nepřipravoval žádný předem promyšlený společný plán, nikdo se nepustil do práce na jejím zbudování. Ale po roce 1992 bylo najednou zřejmé, že Evropa v rámci mezinárodního systému takové nové postavení skutečně zaujala a změnila se zejména podoba jejích vztahů ke Spojeným státům – jak pro Evropany, tak pro Američany.

A to je čtvrtý motiv procházející naším líčením poválečné Evropy: její komplikované a častými nedorozuměními poznamenané vztahy k USA. Západoevropané si přáli, aby se Spojené státy v evropských záležitostech po roce 1945 angažovaly – ale zároveň je potřebnost takového angažmá roztrpčovala, kromě jiného i tím, co vypovídala o slabosti Evropy. Navíc, navzdory americké přítomnosti v Evropě, zejména po roce 1949, přetrvávaly mezi oběma stranami „Západu“ značné rozdíly. Postoj ke studené válce se v západní Evropě dost lišil od poněkud panické reakce, jakou vyvolávala v USA, a také rozsah pozdější „amerikanizace“ Evropy v padesátých a šedesátých letech se často nadsazuje, jak ještě uvidíme.

Východní Evropa se samozřejmě na Ameriku a její atributy dívala podstatně jinak. Ale i tady by bylo zavádějící přeceňovat vliv příkladu Spojených států na Východoevropany jak před rokem 1989, tak i po něm. Disidentští kritici v obou polovinách Evropy – například Raymond Aron ve Francii nebo Václav Havel v Československu – si dali záležet na tom, aby zdůraznili, že Ameriku v žádném případě nechápu jako příklad nebo model pro své vlastní domovské společnosti. A i když mladší generace Východoevropanů po roce 1989 po nějaký čas ve svých zemích opravdu usilovala o zavedení ekonomické liberalizace podle amerického vzoru, s omezenými veřejnými službami, nízkými daněmi a svobodným trhem, byla to jen přechodná móda, která se neujala. „Americká chvíle“ Evropy je minulostí. Budoucnost východoevropských „malých Amerik“ je pevně ukotvena v Evropě.

A konečně je poválečná historie Evropy příběhem se zámlkami a mezerami. Evropský kontinent byl kdysi složitě vyšívaným gobelínem prolínajících se jazyků, náboženství, pospolitostí a národů. V mnoha jejích městech – zvláště těch menších na průsečících hranic starých a nových říší jako třeba Terst, Sarajevo, Soluň, Černovice, Oděsa nebo Vilnius – existovala opravdová multikulturní společenství *avant le mot*, kde katolíci, pravoslavní, muslimové, Židé

a další žili běžně vedle sebe. Neměli bychom si však tuto starou Evropu idealizovat. V tom, co polský autor Tadeusz Borowski označil jako „neuvěřitelný, téměř groteskní tavicí kotel etnik a národů nebezpečně bublající v samotném srdci Evropy“, opakovaně propukaly ničivé nepokoje, masakry a *pogromy* – bylo to ale opravdové a vstoupilo to do živoucí paměti našeho světadílu.

Nicméně v období mezi roky 1914 až 1945 byla *tahle* Evropa rozdrcena na prach. Značně pročištěná Evropa, která se probírala z válečného omráčení do druhé poloviny 20. století, pozbyla své chaotické pestrosti. Válka, okupace, úpravy hranic, násilné vysídlování a genocida způsobily, že nyní skoro každý žil ve vlastní zemi obklopen jen svým vlastním národem. Po celých čtyřicet let mezi koncem druhé světové války a pádem komunistických režimů žili lidé v obou polovinách Evropy v uzavřených národních enklávách, ve kterých dosud existující etnické a náboženské menšiny – jako třeba Židé ve Francii – tvořily jen nepatrný zlomek většinové populace a byly do ní kulturně i politicky silně integrované. Pouze Jugoslávie a pak ještě Sovětský svaz – říše, nikoli stát, a v každém případě jen částečně evropská, jak už bylo řečeno – se této nové jednosejtně homogenní Evropě vymykaly.

Avšak od osmdesátých let a především od pádu Sovětského svazu a rozšíření Evropské unie vstupuje Evropa do multikulturní budoucnosti. Slévající se proudy lidí – uprchlíků, zahraničních dělníků, obyvatel někdejších evropských kolonií, které do bývalých mateřských zemí přitahuje naděje na práci a svobodu, a dobrovolných i nedobrovolných přistěhovalců ze zbídačelých nebo represivních států na rozšiřujících se okrajích Evropy – směřují do Londýna, Paříže, Antverp, Berlína, Milána a desítek dalších míst, která se proměňují v kosmopolitní světová velkoměsta, ať už se jejich obyvatelům líbí nebo ne.

Tato nová přítomnost živých „jiných“ v Evropě – například asi patnácti milionů muslimů v současné Unii, přičemž dalších osmdesát milionů jich na připojení k EU čeká v Bulharsku* a Turecku – ukázala v plné nahotě nejen současné znepokojení Evropy nad představou stále větší rozmanitosti, ale také lehkost, s jakou Evropané své mrtvé „jiné“ z minulosti vlastního kontinentu nekompromisně vytěsnili z vědomí. Po roce 1989 se ukázalo jasněji než dřív, do jak velké míry vyvěrala stabilita poválečné Evropy z důsledků činů Josifa Stalina a Adolfa Hitlera. Oba diktátoři s pomocí válečných kolaborantů téměř dokonale zplanýrovali demografickou krajinu, a na takto připravené půdě pak byly položeny základy nového, méně komplikovaného kontinentu.

O tomto nepříjemném vyrušení z hladce plynoucího příběhu o evropském pokroku směrem k Churchillovým „širým slunečným výšinám“ nepadla ani v jedné polovině Evropy zmínka prakticky přinejmenším do šedesátých let. Potom se ze všech těchto excesů připomínalo obvykle jen vyhlazování Židů nacistickým Německem. Až na pár kontroverzních výjimek se nad historiemi jiných pachatelů – a jiných obětí – zavřela voda. Dějiny a paměť druhé světové války se charakteristickým způsobem omezily na důvěrně známý soubor morálních konvencí: dobro proti zlu, antifašisté proti fašistům, odbojáři proti kolaborantům atd.

* Bulharsko s 900 000 muslimů [2006] přistoupilo k EU v roce 2007. Pozn. red.

Po roce 1989 se při překonávání důsledků dlouhá léta platících omezení ukázalo, že je možné přiznat si (občas navzdory tvrdému odporu a popírání) morální daň, kterou Evropa za své znovuzrození zaplatila. Poláci, Francouzi, Švýcaři, Italové či Rumuni mají teď větší možnosti dozvědět se – pokud o to stojí –, co se v jejich zemích před pouhými několika desítkami let doopravdy dělo. Dokonce i Němci přehodnocují dosud přijímanou historii své země – s paradoxními důsledky. Nyní, poprvé po mnoha letech, se věnuje pozornost také *německému* utrpení a *německým* obětem, ať už je způsobili britští letci, sovětsí vojáci nebo čeští odsunovači. Židé, jak se znovu v jistých úctyhodných kruzích začíná opatrně připomínat, nebyli jedinými oběťmi...

Zda jsou takové debaty dobré nebo špatné, je věcí názoru. A je vůbec všechno tohle oživování minulosti projevem politického zdraví? Nebo je prozíravější, jak si až příliš dobře uvědomoval kromě jiných Charles de Gaulle, zapomenout? Tuto otázku si položíme v epilogu. Zde bych prostě jen poznamenal, že tento poslední záchvat rušivého vzpomínání bychom neměli chápat – jak tomu někdy bývá (zejména ve Spojených státech), když se postaví vedle současných výbuchů etnických nebo rasových vášní – jako zlověstný příznak prvotního hříchu Evropy: neschopnosti poučit se z minulých zločinů, nostalgie spojené se ztrátou paměti a trvale přítomnému nebezpečnému sklonu k návratu do roku 1938. Tohle není, jak to vyjádřil Yogi Berra, „úplné opakování starého děja vu“.

Evropa se nevrací do své neblahé válečné minulosti, naopak, opouští ji. Dnešní Německo, stejně jako ostatní evropské země, si uvědomuje svou historii 20. století víc než kdy jindy za posledních padesát let. Ale to neznamená, že je do ní vtahováno *zpátky*. Protože tato historie nikdy nezmizela. Dlouhý stín druhé světové války, jak se tato kniha snaží ukázat, dopadá tíživě na celou poválečnou Evropu. To se však nedalo v plné míře přiznat. Mlčení o nedávné evropské minulosti bylo nezbytnou podmínkou budování evropské budoucnosti. Dnes – bezprostředně po bolestivých veřejných debatách téměř ve všech ostatních evropských zemích – se zdá jaksí náležité (a v každém případě nevyhnutelné), aby také Němci měli konečně možnost zpochybnit posvátné pravdy dobře míněné oficiální paměti. Nemusíme z toho mít nijak zvlášť dobrý pocit a nemusí to dokonce ani být dobré znamení. Ale je to jistý druh dovršení. Šedesát let po Hitlerově smrti vstupuje jeho válka a její důsledky do historie. Poválečná éra v Evropě trvala velice dlouho; nyní se konečně uzavírá.